

Велика фртутма

Један сарајевски Јеврејин по имену Исак Алтарац имао је у Америци рођака који му је сваких пар мјесеци слао пакете са најновијим америчким производима. Једном, кад је Аврам требало да се пресели у нови стан, не желећи да му се због преласка с једне адресе на другу сљедећи поклон-пакет загуби, а све држећи се оне народне: *Боље сиријечити, нећо лијечити,* посла рођаку телеграм сљедеће садржине:

*Селим, у великој сам фртутми,
не шаљи ћакећи до даљње.*

Амерички рођак сачека да прође извјесно вријеме по пријему писма, па сматрајући да је „до даљњег“ већ прошло, посла пакет на сљедећу адресу:

*Исак Алтарац
Велика Фртутма
Сарајево*

Пошта сарајевска, ако баш нешто и није успјела пронаћи адресу, бар је знала где треба тражити Исака Алтарца, те пакет би донесен у Јеврејску општину, у којој опет није било никакве сумње ко је адресат, те пакет ипак стиже у руке ономе коме је и намијењен. Веле да је тадашњи сарајевски хахамбаши на ову причу рекао: – *Предострожност је добра, али ко има среће ни предострожност ће не може унесрећити.*

Инат

– Пошто би се, Марко, потурчио?
– Ни за паре, ни за пусто благо, већ за
инат Богу и људима.

Српска народна пјесма

Ако је постојало нешто што је уједињавало сва четири народа и све четири конфесије у Сарајеву, онда је то био инат. Сарајлије често, указујући на турско поријекло саме ријечи, тврде да су им и инат, а не само име му, Турци оставили у аманет. Они који добро познаје Турке, барем ове данашње, кажу да је у турском поимању свијета инат првенствено инат с другим. У Сарајеву, међутим, инат је био првенствено инат с самим судом па тек онда, ако човјеку остане времена и живаца (ипак је свак сам себи најпречи), и с другима. Преварио би се ко би утврдио да је инат социопсихолошка појава. Можда негдје другдје. У Сарајеву инат је био стил, начин живота, животна филозофија, а неријетко и некакав и нечији смисао живота. Није се живјело и са инатом – него за инат. Нек цркну непријатељи, нек завиде душмани. Инат је био једна од ријетких ствари која је било добро подјељена и између и унутар разних група које су твориле Сарајево. Сарајевски Срби цитирали су много чешће од београдских ону народну пјесму по којој се Марко не би потурчио ни за паре ни за пусто благо док, рецимо, за инат већ би. Без да трепне. Ако, и имао би рашта. Муслимани су, опет, са посебном афекцијом показивали споменик инату – кућу, која је својевремено стајала на мјесту Вијећнице, па су је Аустријанци срушили (уз протунакнаду; Аустријанци к'о Аустријанци), а власник куће само прешао на другу страну Шехер-ћехајине ћуприје и подигао исту онакву кућу какву су

му срушили, у зеру исту па јој народ, знајући увијек препознати и одликовати праве вриједности, надјену име инат-кућа.

Веле да се тамо не инате само људи. Јок, него и ријеке и планине и вјетрови – па чак и зграде. Куће, цамије и чесме инате се једна с другом.

Тако рецимо, има цамија која се зове Побојегуша. Био једном неки трговац, богат и душеван човјек. Једном тако мислећи који би слједећи севап могао уписати код Бога, учини му се да нема већег и љепшег дјела него подићи цамију. Како је рекао, тако је и учинио. Увакуфи дио имања, од чега је требало да се издржава зграда, купи поље и јапију, узе раднике и с бисмилетом започе посао. Прво су направили саму цамију, једнотавну али чврсту грађевину од бијелог камена са прозорима у полулуку. Кад су привели крају градњу цамије, почеше градити минарет. Радници су радили цијелу цијелцату седмицу и пред очима махалалија поче ницати чуста камена минара. Крајем десетог дана приведоше радове крају. Остало је само још да сутра покрију бакром шпицасто кубе минарета – и мирна Босна. Али ту се преварili. Минарет им је оштро замјерио што су га почели градити тек кад је цамија била готова, као сироче – онако за поткусур. Није им хтио кvarити посао на почетку. Јок, чекао је да заврше а онда, ето, те ноћи која га је раздвајала од покривања, одлучи да им покаже свима, и трговцу и радничима и махалалијама па, на концу, и самој цамији којој, изгледа, ионако није било посебно криво што су се тако понијели према минарету, јер за све вријеме неправедног запостављања није ријечи рекла. *E, са' ћеће сви видјети да и минарет има часију, јаштама ради* – говорио је минарет упињући се из петних жила да се одмакне од цамије и, вјеровали или не, успио је превалити добрих двадесет метара, све са темељима, и без да му и један камен отпадне. Толика је снага ината и код обичног минарета. Ујутру дођоше они радници. Нису могли вјеровати својим очима. Без много приче, јер ко би им вјеровао, срушише минарет, пренијеше камење до цамије и дадоше се на рад. Мало по мало, минарет је поново растао на свом првом мјесту, и већ је било договорено да ће тог и тог дана у новој цамији по први пут клањати сабах. Сав се комшијук спремао да обиљежи тај свечани догађај. Пред зору, с првим пијетлови-

ма, трговац који је наумио тог дана бити имамом у својој задужбини, праћен већом скупином вјерника грабио је према ћамији крупним корацима. Полако им се раздањивало пред очима и у невјерици видјеше да је минарет побјегао од ћамије добрих тридесетак метара. Шта да раде? Ово ћамија није. Ќамија без минарета – то има. Али минарет без ћамије? То нити има нити може бити. Одгодише проглањавање, сазваше поново раднике, срушише минарет и поново га подигоше. Али обноћ минарет поново побјеже. Седам пута су га рушили – и седам пута им је бјежао. Седми пут стари махалски хоџа рече трговцу: *Слушај, минарећи има времена – али ми немамо.* Одлучиша да ствар оставе онако како и јест. Отад је веле обичај код сарајевских муслимана да се ћамија и минарет граде заједно, миц по миц, колико да не буде зазора и подозрења међу њима. Разбору склонији тврде да је тако нешто немогуће и да је цијелу сторију са минаретом измислио неки неимар пјано, који од ракије није видио где му је ћамија а где минарет, а радици нису обраћали пажњу шта и како граде, јер су били плаћени да граде како им се каже, а не да мисле и пазе. Ја, и тако седам пута – одговарали су им заинићени саговорници који су више вјеровали у прву верзију. У другој ионако није било ништа за вјеровати.

Јеврејска су дјеца пролазећи поред ове ћамије често извикивала стих из Псалама: *'Им Адонај ло јивне вајић – шав амелу донав бо' – 'Ако Госијог не ћради дом – ћаба се ћируде они који ћа ћраде'* (Псалам 127:1).

Тако је то било у она времена кад су људи хвалећи иновјерца пазили да се случајно не помисли како му хвале и вјеру. Хришћани би муслиману, кад би га хвалили, рекли: *алал ћи вјера* (или *алал му вјера* – ако су га хвалили у одсуству), нек ти је проста вјера. Добар си човјек – опраштамо ти што погрешно вјерујеш. Ни муслмани нису сматрали да то што и хришћана има добрих људи говори нешто о хришћанству. Хвалећи хришћанина обично би додали: *не хвалећи му закона*. К'о бива: он је добар, иако му вјера ништа не ваља. Ни једнима ни другима није било чудно што баш хришћани алале – а не опраштавају, и што баш муслмани говоре о закону – а не о дину. Битно је да су се лијепо подјелили – и да се зна шта је чије.

Послије су у чаршију дошли неки нови људи који су боље чули шта се говори него што су видјели ко и коме, па су подркали ред до те мјере да данас људи исте вјере (укључујући и ову комунистичку, у човјека и боље сутра) говоре један другом (*x*)алал (*īhi*) вјера. Истини за вољу, муслимани кажу халал, а хришћани алал – али све друге конотације су се одавно изгубиле.

Непревазиђена легенда сарајевског ината био је без сумње Никола Тешки Радник. Ко га је знао – знао га је под тим именом. Био је мало 'у пет код рингишпила', како се то у Сарајеву лијепо каже али уз то, или можда управо због тога, и очи, уши и, што је најважније, уста града. У турска времена будале су биле више нека врста друштвене установе него ли лично стање духа. Бити на своју руку носило је са собом друштвену одговорност. Будале су биле вентил који је регулисао и попуштао притисак у лонцу у коме су се сви кували. Њима је болест духа обезбеђивала бездједност тијела и зато су углавном неометани могли говорити јавно оно што је лежало запретано дубоко у срцима њихових суграђана, шпрдати се с оним од чега је чаршија страховала, и викати на сав глас оно што се по чаршији шаптало. Када се све ово узме на ум, постаје јасно зашто су будале представљале витални интерес свих сегмената градског друштва. Једна поштена касаба којој је стало до имена и угледа морала је имати и дежурну будалу. Недостатак исте би је деградирао у најобичније село. Није да на селу није било душевних болесника. Једноставно, тамо су они били обични болесници, без икакве посебне друштвене улоге. Није их се слушало, њихове ријечи се нису препричавале, нико их није подстицао и охрабривао да говоре оно што други не смију. У градовима Оријента будале су биле бесплатно позориште, народни парламент. Стога и није чудо што су будале постале индикатор развијености неког мјesta. И другдје се град без позоришта сматра већим селом. Веле да су Андрића једном питали да ли и данас сваки босанско-херцеговачки град има по једну будалу, а да је он одговорио да данас има по један паметан.

Свакодневна добро одмјерена комбинација страха и смијеха биле су у Турској, изгледа, најбоље средство за спријечавање устанака и побуна. На концу, неспорно је да они крвници

који су у своме бијесу кажњавали и будале, никад нису успјевали дugo задржati власт. Сарајлије тврде да је особа којој је Бог узео памет или страшан грјешник или велики праведник. Било како било у њих не треба дирати – Бог их је себи обиљежио. Ако се ради о праведнику, Бог ће га осветити – а ако ли, пак, о грјешнику – онда му је то очигледно била добро одмјерена казна којој није требало ни одузимати ни додавати – јер Богу не требају помоћници.

Било како било, Сарајево је добило у наслијеђе, а потом још и усавршило османску институцију народног гласника. Кад су у Другом свјетском рату Нијемци ушли у Сарајево, ову је часну функцију обављао речени Никола Тешки Радник. Одмах је увидио да је посла много – а времена мало, па заврну рукаве и баци се на посао. На сам први дан кад је прашњава колона њемачких војника улазила у град, негдје у Александровој улици, Никола се баци на цесту колико је дуг и широк, па лежећи пред њемачким камионима поче викати колико га грло носи: *Халй! Халй! Халй!* Возачу камиона није дуго требало да схвати да пред собом има болесног човјека. Камион се заустави, војник изађе из камиона и приступи Николи да га уклони с пута. Овај скочи на ноге лагане па поче објављивати: *Само два човјека у цијелој Европи моју зауставију* њемачку војску – ja и Хитлер.

Југославија убрзо би подијељена између окупатора и њихових домаћих слуга. Џалмација с острвима била је додијељена Италији, али је хрватска влада у Загребу добила задовољштину у окупацији Босне и Херцеговине. Њемачке су трупе Босанцима и Херцеговцима, или барем аријевцима међу њима, донијеле ново држављанство Независне Државе Хрватске. Јевреји ових земаља, сада Жидови, морали су бити издвојени од остатка популације како је не би контаминирали тјелесним и душевним недостацима своје расе. На многим је кафанама већ у првим данима окупације освануо натпис: *‘Жидовима и йсима забрањено’*. Они који су њемачким предрасудама по сваку цијену хтјели додати и своје локалне, проширивали су слоган у: *‘Жидовима, Србима и йсима забрањено’* – а посвећеници Хитлеровог расног наука поносни како су брзо и добро савладали градиво нису прескочили ни Роме, него су на своје радње

стављали натписе: 'Жидовима, Србима, Цијанима и љсима за-брањено'.

Жидови не смију продавати аријевцима. Жидови не смију куповати од аријеваца. Жидови се не смију кретати улицом иза шест увече. Жидови морају носити жуту траку на којој ће црним словима тог и тог омјера стајати написано 'Јуде – Жидов' – само су неки од расистичких закона крваве Независне Државе Хрватске.

Никола, уста града и његов ум, није се смирио док није нашао начин да покаже шта мисли о Независној Држави Хрватској, њеним законима и њеном расном чистунству. Једног јутра Исусов кип који је с прочеља сарајевске катедrale благосиљао пролазнике освану окићен жутом траком. Свијет који је пролазио испред катедrale вјероватно не би ни обратио пажњу на детаљ, дарем не тако брзо, али Никола се већ подринуо да им лично скрене пажњу. Стao је испред катедrale и показујући прстом на Исуса почeo галамити колико га грло носи:

– Шta си ти замислио? Ти сам од свих Јевреја га ћрођеш без траке? А, не, не, не може код мене! Јок, јок! Никако!

Свијет се смијао од срца, а Никола је наставио са својом тирадом:

– Јеси ли ви ћоквареној Јеврејина? – питао је уносећи се људима у лице. Видиће л' ће се сакрио? У саму цркву. Мисли црква ће ја сиасиј.

Вријеме баш и није било за смијање, али људи који су се затекли пред катедралом напросто су пуцали од смијеха. Никола се опет окренуо Исусу:

– Јеси л' ти стварно мислио да тије нећemo ћрејознај? Да тије нећemo дојавиј?

Усташка полиција убрзо прекиде задаву. Николу пребише на лицу мјеста, свијет растјераше, а Исусовом кипу, с много муке, скидоше траку.

У то је вријеме почeo излазити и окупациони лист 'Хрватски Народ' који је себи у задатак ставио објашњавање и разлагање Хитлерове расне теорије. Ни ту Никола није часа часио.

Однекуд набави извјесан број примјерака реченог листа, па поче викати по цијелом Сарајеву:

– *Хрватски Народ двије куне! Хрватски Народ само двије куне! Хрватски Народ – још мало ћа нестапало!*

Сарајлијама није требало много да разумију Николину игру. Намјерно, како би му омогућили да што дуже извикује свој слоган, нико није хтио купити посљедњи примјерак листа који му је остао у руци. Никола је пролазио из улице у улицу и викао:

– *Хрватски Народ само двије куне! Хрватски Народ – скоро нестапало! Посљедњи примјерак Хрватског Народа!*

Тројица усташа, у новим униформама, свјеже обријани, испеглани и уређени штеткали су се сриједом Ферхадије улице, очекујући да њихови улаштени пиштоли и парадне униформе отворе пут ка срцу припадницима љепшег пола.

– *Jesi l' видио – обрати се један од њих другој двојици – ка-
ко ми се смијешила ова гјевојка?*
– *Nije се смјешила тиеби – инсистирао је други – нећо мени.
– Гледај, ево и ова ми се смијеши – поново ће први.
– Мени се чини – трећи и најтиши међу њима ће – мени се
чини да се сви нешто смијуље.*

Друга двојица погледаше унаоколио. И њима се учини да се сви пролазници помало чудно смију.

– *Хрватски Народ – посљедњи примјерак!* – повика Никола у њиховом правцу.

Иван, одмах схвати разлог завјерничког осмјеха на лица пролазника. Његов сељачки ум истрениран да у сваком човјеку види непријатеља и у свакој ствари опасност, без грешке је дешифровао скривену поруку у ријечима продавца новина. Окрену се према својим друговима. Из збуњеног израза на њиховом лицу увидје да њима још увијек није било јасно о чему се ради.

– Тако је и боље – помисли. Посљедње што је желио било је да један од њих најуши прилику да искаже лојалност систему који га је извео из потпуне анонимности.

Лично, ступио је у војску да би се спасио од оца пијанца који, осим кад га је тукао или када је галамио на њега, није показивао друге знакове свијести о његовом постојању. У дjetињству, батине су биле његов једини однос с оцем. Заједно с њим растао је и очев страх да би му једног дана Иван, тако се звао, могао платити с кусуром за све батине које је добио. Због тог страха и ни због чег другог батине су се прориједиле, па свим престале као да их никада није ни било. Тако је престала да постоји и једина веза између оца и сина. Ивану се понекад чинило да би му драже било кад би се отац дигао и предио га – само да га види, да покаже да је свјестан његовог присуства. Отац је, чини се, увидјео да игнорисање Ивана боли више од батине, па му се допало да га тако мучи ако се већ више није усуђивао дићи руку на њега. Ступио је у војску да би подјегао од зла које му се чинило, и већ му је било јасно да се овдје од њега очекује да чини зло. Сада је он требало да буде тај у чијој је руци сила. Није му се допадала нова улога. Стрепио је од животиња које су се отрзале с ланца у његовим пријатељима. Стога похита Николи не би ли некако спријечио инцидент прије него неко од његових другова схвати провокацију.

– Госпо'н официр, јесте ли за 'Хрватски Народ'? – упита га Никола к'одајаги наивно.

Знао је да ће ако одговори одрично изазвати буру смијеха код присутних. Истовремено није желио никакво зло ни том продавачу новина за кога уопште није знао је ли блесав или само храбдар. Размишљао је грозничаво. Покуша се присјетити шта би урадио неко од старијих из његовог села. *Они би се и сами ђравили блесави* – помисли.

– Стварно нисам стишао кућићи задњи број – рече Николи, пружајући му двије куне.

Никола је још неко вријеме извргавао руглу нову власт – а онда је убијен, као и толики други. Неки државотворац нашао

је за сходно да заштити Независну Државу Хрватску од Николе Тешког Радника. Народ вјерује да власт која не штеди ни будале не може бити дуга вијека – и, дарем овај пут, био је и у праву.

Братство и јединство: севардско-ашкенаска перспектива

До Другог свјетског рата дејствовале су у Сарајеву двије јеврејске општине. Једна, у граду укорењенија, старија, ста-ринскија и бројнија – сефардска, окупљала је потомке прогнаника из Шпаније. А друга – ашкенаска, окупљала је Јевреје поријеклом из источне и средње Европе који су у Сарајево у значајнијем броју стигли тек са аустријском окупацијом, и који су углавном или посједовали савремено европско образовање или, барем, били обртници по европском моделу и стандардима. Послије Другог свјетског рата и планског ис-требљења Јевреја од стране Трећег Рајха и његове миљенице, само по злу познате Независне Државе Хрватске, шака преживјелих (што партизана, а што логораша) није сматрала не-опходним да се и од тако малобројне заједнице праве двије. Тако да је у јединој од пет сарајевских синагога (и то управо ашкенаској; преостале четири биле су сефардске) која је наста-вила функционисати као синагога створена и заједничка се-фардско-ашкенаска Јеврејска општина. То наравно не значи да су разлике и, углавном безазлене, предрасуде једне јеврејске групације према другој декретом престале да постоје. До дана данашњег старији чланови општине обичавају пецкати Јевреје другог обреда намјерним занемаривањем. Примјерице, један-пут су из Париза у Сарајево у исто вријеме стигла двојица пре-дратних Сарајлија, један Сефард, а други Ашкеназ. У размаку од пола сата, обојица су „стигла“ занемарити општину другог обреда, дијелом свјесно, а дијелом ненамјерно. Ашкеназ је на питање једног млађег општинара о томе како је изгледао јев-рејски живот у предратном Сарајеву одговорио:

- Е, тиредало је то да видиш. Знайће, тада је све било другачије. Ойшићина је била велика; хиљаду чланова...
- Па, Ойшићина и данас има хиљаду чланова – чудио се млади саговорник – зар није у Сарајеву прије рата било дванаест хиљада Јевреја?
- Да, било је и Сефарда – одговори старац, смијешећи се завјеренички.

Непуних пола сата након тога, сефардски Парижанин је, не знајући ништа о претходно описаном догађају, носталгично упитао секретарицу Општине:

- Сјећаш ли се како је то било некада у добра ствара времена? Град је био много мањи него данас, а било је једанаест хиљада Јевреја...
- Дванаест – исправи га секретарица и не знајући да му тиме само ствара предтекст за унапријед припремљени цинични одговор:
- Јес’, добро си; било је и Швабо-Ђидјос, прихвати старац посежући за пежоративом „швапски Јевреји”, којим сарајевски Сефарди најрађе именују Ашкеназе.

Пар година прије овог посљедњег рата основано је у Сарајеву друштво „*Vugas Larīas*” које се бавило очувањем и ревитализацијом сефардске културе. У склопу активности овог друштва организована су разна предавања, углавном на сефардске теме. Тако су се из мјесеца у мјесец смјењивале теме: сефардска имена, сефардска презимена, сефардски надимци, сефардске пословице, сефардска кухиња, сефардске романсе, сефардска народна прича и слично. Послије неколико мјесеци овог сефардског маратона, један виђенији општинар ашкенаског поријекла није могао а да одсуство било каквог осврта на ашкенаску културу и књижевност у културном репертоару сарајевске Јеврејске општине не доживи као маргинализацију и потчињивање традиције којој је припадао. На једном од предавања на сефардске теме, у тренутку када је предавач упитао присутне имају ли питања на тему о којој је говорио, он скочи и узбуђено запита:

– Добро јел’ има наде да би једном неком мојло њасићи на йамеј, шек онако ускући, да йријреми нешто и на тему ашкенаске историје и трагије?

Предавач, Сефард, не схватајући разлоге његова узбуђења одговори кратко:

– Ти, браће, йријреми, к’о и ја штито сам, а ми ћемо сви доћи и слушати ће. Нећу вљада ја йријрематиј’ предавање на тему Ашкеназа. Ешто вас, ља йријремиће. Ни ја нисам од штеде тражио да йријремиши предавање о Сефардима.

Сатјеран у кут неочекиваним одговором, угледни општинар немаде другог избора него да подигне бачену рукавицу. Након што је, свјестан чињенице да част цјелокупног ашкенаског дијела јеврејске популације Сарајева зависи од његовог ангажмана, брижљиво припремио своје излагање, водећи рачуна о сваком податку који је камио изнијети, он утаначи са општинском управом датум предавања, а исто још најави и плакатом (који је, узгред, био дар два пута већи од најаве за сљедеће предавање из области сефардике).

Наслов предавања био је: *Крајак осврти на главне штокове развоја ашкенаске трагије и културе*.

Публика која се појавила на предавању била је идентична оној која је похађала предавања на сефардске теме и која је и онако представљала више инвентар општине, а мање публику привучену конкретном темом. Свеједно, ашкенаски дио публике намјерно је мало до умјерено драматизовао ситуацију говорећи унапријед усхићено о предавању и његовој важности, те подвлачећи како је било крајње вријеме да Ойшинина организује неки културни садржај.

Предавач је био видно узбуђен. Говорио је с људављу и заносом. Све вријеме предавања ни један једини пут није ни погледао на биљешке које је тако предано припремао. Говорио је као посједнут, без предаха и предано – из главе. По завршетку излагања упита присутне да ли би неко, можда, желио постати неко питање везано за тематику предавања.

Јавила се једна старија Сефарткиња која је своје питање овако формулисала:

– Хвала вам на врло информативном излађању. Вечерас сам мноће ствари чула ћо први пута. Ја сам, међутим, хијела га вас штам како се међу Ашкеназима изгубио ладино?

Запрепаштен питањем, не знајући да ли се ради о провокацији, непознавању основних информација или пукој сенилности, предавач је нетремице гледао у питатељицу. У истом тренутку, у другом дијелу сале друга се госпођа, такође Сефарткиња, јавила за ријеч. Пронашавши у новом питању спас од старога на које није знао „ваљано“ одговорити, јер никако није могао одредити који је од три могућа мотива био стварни мотив питатељице, предавач даде знак да је спреман саслушати друго питање. Друга госпођа постави сљедеће питање:

– Видим да сте стручњак за ову материју и да сте нам лијећо објаснили ствари које мноћи ог нас, ја прва, нису знали. Ја сам хијела да искористим прилику и да вам ћославим шта је на које никако не знам одговориши онима који та мени ћостављају. Наиме: ћо чему се Ашкенази разликују ог Јевреја... ... овај..., мислим... ог Сефарда?

Из другог је питања и самом предавачу постало јасно да се ради о смишљеној освети за увредљиве опаске којима су претходна предавања на сефардске теме лишена права на почасни наслов *културни дојађај*. Сада, када му је дефинитивно било јасно да је мотив ипак био провокаторски, могао се и сам предавач предати овој старој безазленој друштвеној игри, која ће с његовом генерацијом вјероватно сасвим ишчезнути са ових простора.